

Michał Koniecko

- ▶ Uniwersytet w Białymstoku
(University of Białystok, Poland)
- ▶ e-mail: m.koniecko@uwb.edu.pl
- ▶ ORCID: 0000-0002-0358-1029

DOI: 10.15290/mhi.2024.23.02.23

**KONSTITUCYJNY STATUS INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW
ROLNYCH A STAN WOJENNY****Abstrakt**

Od przyjętego w konstytucji ustroju bądź też szerzej – reżimu politycznego, zależy ustrój własnościowy – dominujący model własności. W każdym z ustrojów mogą jednak wystąpić pewne wyłomy czynione ze względu na różnorodne uwarunkowania polityki wewnętrznej. W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uprzywilejowaną pozycję miały Państwowe Gospodarstwa Rolne i rolnicze spółdzielnie produkcyjne. Komunistom nie udało się jednak w całości skolektywizować polskiego rolnictwa na wzór Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Ochrona wolności i praw człowieka, w tym ochrona własności indywidualnej zawarta w ówczesnej konstytucji, miała jednak charakter bardziej propagandowy niż realny. Nie mogła ona bowiem naruszać podstawy ustroju socjalistycznego (czy też raczej komunistycznego).

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie przewidywała gwarancji formalnych ochrony praw obywatelskich. Większy nacisk kładziono na gwarancje materialne, czyli uprawnienia o charakterze socjalnym. Lata 1980–1981 to rozwój niezależnego związku zawodowego „Solidarność”. Jego odłamem (choć formalnie niezależnym), był Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”. Wprowadzenie stanu wojennego miało zdławić dążenia wolnościowe polskiego społeczeństwa. Można to określić jako tak zwaną metodę „kija”. Metoda „marchewki” skierowana była natomiast do znaczącej grupy społecznej, jaką byli rolnicy indywidualni. Aby odwieść ich od działalności „kontrrewolucyjnej”, przedstawiciele

partii zaproponowali uchwalenie nowelizacji konstytucji, kładącej nacisk na ochronę indywidualnych gospodarstw rolnych.

Słowa kluczowe: indywidualne gospodarstwo rolne, stan wojenny, nowelizacja konstytucji

LEGAL STATUS OF INDIVIDUAL FARMS AND THE MARTIAL LAW

Abstract

The property regime – the dominant model of ownership – depends on the regime adopted in the constitution, or more broadly, on the political regime. In each of the regimes, however, there may be some exceptions made due to various domestic policy considerations. In the People's Republic of Poland, State Farms had a formally dominant and privileged position. However, the communists did not succeed in fully collectivising the Polish agriculture along the lines of the Union of Soviet Socialist Republics. However, the protection of human freedoms and rights, including the protection of individual property contained in the Constitution of the time, was more propaganda than reality. For it could not violate the basis of the socialist (or rather communist) system.

The Constitution of the People's Republic of Poland, did not provide formal guarantees for the protection of civil rights. More emphasis was placed on material guarantees, i.e. entitlements of a social nature. The years 1980–1981 saw the development of the independent trade union, "Solidarity". Its offshoot (albeit formally independent) was the Independent Self-Governing Trade Union of Individual Farmers, "Solidarity". The introduction of martial law was intended to crush the freedom aspirations of the Polish society. This can be described as the so-called "stick approach". The "carrot" approach, on the other hand, was aimed at a significant social group – individual farmers. In order to dissuade them from "counter-revolutionary" activity, party representatives proposed the adoption of an amendment to the Constitution, emphasising the protection of individual farms.

Key words: individual farm, martial law, constitutional amendment

1. Wstęp – własność w prawie PRL

Na wstępie należy zaznaczyć, że niniejszy artykuł dotyczy wyłącznie ustawy nowelizującej z dnia 20 lipca 1983 roku. Nie obejmuje on zatem swoim zakresem

innych nowelizacji Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej dotyczących rolnictwa¹. Punktem wyjścia do analizy zmian normatywnych powinien być pierwotny tekst Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej². Pierwszy rozdział tego aktu prawnego zatytułowany został *Ustrój polityczno-gospodarczy*³. W art. 13 stwierdzono, że Polska Rzeczypospolita Ludowa poręcza całkowitą ochronę oraz prawo dziedziczenia własności osobistej obywateli. Według art. 10 ust. 1 opiece i pomocy podlegały indywidualne gospodarstwa rolne pracujących chłopów – celem

¹ Można tu jedynie wskazać na ustawę z dnia 10 lutego 1976 roku o zmianie konstytucji (ustawa z dnia 10 lutego 1976 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, tj. Dz.U. 1976 nr 5, poz. 29 – tak zwana rewizja ustawy zasadniczej, zob. tekst jednolity Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 21 lutego 1976 roku, t.j. Dz.U. 1976 nr 7, poz. 36). W przedmiotowej nowelizacji artykuł 10, traktujący o rolnictwie, był już bardziej rozbudowany. Dotyczył on rolnictwa w ogólności. Formalnie pojawiły się w nim Państwowe Gospodarstwa Rolne. W tekście jednolitym treść zmieniły też art. 17 i 18 konstytucji. Pierwszy z nich stanowił odtąd, że Polska Rzeczypospolita Ludowa uznaje i ochrania na podstawie obowiązujących ustaw indywidualną własność i prawo dziedziczenia ziemi, budynków i innych środków produkcji należących do chłopów, rzemieślników i chałupników. Artykuł 18 w nowym brzmieniu odpowiadał natomiast dotychczasowemu art. 13. Dotyczył on zatem poręczenia i ochrony dla prawa dziedziczenia przez obywateli. Była to więc uprzednia treść art. 12. Nowelizacja z 1976 roku nie zmieniała zatem niczego w obszarze rolnictwa i pozycji prawnoustrojowej gospodarstw indywidualnych.

² Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz.U. 1952 nr 33, poz. 232).

³ Artykuł 7 mówił o oparciu rozwoju między innymi na uspołecznionych środkach produkcji, wymiany, komunikacji i kredytu, zaś art. 8 w rozwinięciu wymieniał mienie państwowe (przykładowo złoża mineralne, wody, lasy, środki łączności, drogi, zakłady przemysłowe i handlowe, banki). W konstytucji komunistycznej nie mogło też zabraknąć nawiązania do sojuszu robotniczo-chłopskiego (art. 9 ust. 1 i 2). Społeczna własność środków produkcji i rozwój ustroju społeczno-spółdzielczego na wsi gwarantowały też prawo do pracy (zob. art. 58 ust. 2), co miało likwidować bezrobocie (środki zmierzające do pełnego zatrudnienia). Negatywną stroną gospodarki nakazowo-rozdziałowej było ukryte bezrobocie, nieefektywna alokacja siły roboczej i przymus pracy. Co więcej, art. 5 pkt 5 (w brzmieniu po noweli z 1976 roku), mówiący o zwalczaniu wyzysku, umożliwiał szeroką ingerencję we własność osobistą, w tym ograniczanie prywatnych zatrudnień, produkcji prowadzące do jej marginalizacji i wykluczenia. A. Szymaniak, *Prawa obywatelskie w Konstytucjach z 1952 r. i 1997 r. Analiza porównawcza*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001, z. 3, s. 32–33, 35; L. Jamróz, *Wybrane konstytucyjne prawa i wolności w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego w latach 1986–1997*, „Miscellanea Historico-luridica” 2009, t. VIII, s. 238. Ochronę ustroju i własności społecznej miały zapewniać sądy i prokuratura – Prokurator Generalny (zob. tu art. 48 i 54). Artykuł 77 ust. 1 nakładał natomiast obowiązek strzeżenia i umacniania własności społecznej.

było między innymi chronienie przed wyzyskiem kapitalistycznym oraz zwiększenie produkcji i mechanizacji⁴.

Więcej miejsca poświęcono jednak rolniczym spółdzielniom produkcyjnym. Zgodnie z art. 12 Polska Rzeczpospolita Ludowa uznaje i ochrania na podstawie obowiązujących ustaw indywidualną własność i prawo dziedziczenia ziemi, budynków i innych środków produkcji należących do chłopów, rzemieślników i chałupników. Z tego wynika więc:

1) położenie w zakresie własności nacisku na środki produkcji mimo tego, że prywatne przedsiębiorstwa w zasadzie nie istniały (a w zasadzie, istniały one szczątkowo⁵);

2) wyszczególniono konkretne kategorie społeczeństwa (większość), którym przysługiwało; wniosek, że było to powszechne prawo, obejmujące też pozostałe grupy, można było wyprowadzić dopiero z całości przepisów⁶. Jeszcze istotniejszy jest tu jednak zawarty w art. 12 zwrot „na podstawie obowiązujących ustaw”. W praktyce oznaczało to, że ustawodawca (czy też raczej centralne organy Polskiej Zjednoczone Partii Robotniczej) decydowały nie tylko o granicach ochrony przysługującej rolnikom, ale w ogóle o przyznaniu tej ochrony.

⁴ Polska Rzeczpospolita Ludowa otacza opieką indywidualne gospodarstwa rolne pracujących chłopów i udziela im pomocy – w celu ochrony przed wyzyskiem kapitalistycznym, zwiększenia produkcji, podwyższenia poziomu rolniczo-technicznego oraz podniesienia ich dobrobytu (art. 10 ust. 1). Polska Rzeczpospolita Ludowa udziela szczególnego poparcia i wszechstronnej pomocy powstającym na zasadzie dobrowolności rolniczym spółdzielniom produkcyjnym – jako formom gospodarki zespołowej. Dzięki zastosowaniu metod najbardziej wydajnej wspólnej uprawy i mechanizacji pracy gospodarka zespołowa umożliwia pracującym chłopom osiągnięcie przelomu w produkcji i jest środkiem do całkowitego usunięcia wyzysku na wsi oraz do szybkiego i znacznego podniesienia jej dobrobytu i kultury (ust. 2). Głównymi formami poparcia i pomocy państwa dla rolniczych spółdzielni produkcyjnych są: państwowe ośrodki maszynowe, dające możliwość stosowania nowoczesnej techniki, oraz tanie kredyty państwowe (ust. 3). Dwa z trzech ustępów poświęcono więc formom socjalistycznym ukształtowania rolnictwa. Przewidziano dla nich (w przeciwieństwie do gospodarstw indywidualnych) konkretne uprawnienia i gwarancje, a w zasadzie przywileje. Cele polityki państwa wobec rolnictwa indywidualnego, miały charakter deklaratoryjny.

⁵ Przykładowo ustawa Prawo bankowe, pochodzi dopiero z 1997 roku – Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Prawo bankowe (t.j. Dz.U. 2023, poz. 180, z późn. zm.).

⁶ Prawo do dziedziczenia przysługiwało zatem tylko osobom fizycznym. Konstytucja nie operowała ogólnym pojęciem „każdy” ani nawet nie sugerowała, że dziedziczyć mogą różnorodne jednostki organizacyjne, jak to czyni to obecna najważniejsza ustawa. Było to oczywistą konsekwencją panującego wówczas ustroju politycznego, a co za tym idzie – społeczno-gospodarczego.

Wytyczne polityczne (w tym płynące z Moskwy) oraz „dążenie do socjalizmu”, „ochrona ustroju sprawiedliwości społecznej”, w oczywisty sposób wykluczały udzielenie i objęcie rolników indywidualnych realną ochroną (głównie w relacjach wertykalnych) i opieką (system przywilejów). Konstytucja miała charakter programowy i ideologiczny⁷ – określała kierunki ukształtowania ustroju „sprawiedliwości społecznej”. Własność była synonimem mienia i obejmowała wszelkie prawa majątkowe⁸. W ówczesnej konstytucji wyróżnić można cztery rodzaje własności⁹: państwową¹⁰, organizacji spółdzielczych i społecznych, indywidualną¹¹ i osobistą.

⁷ S. Bożyk, *Etapy rozwoju współczesnego polskiego konstytucjonalizmu*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. S. Bożyk, Białystok 2014, s. 58.

⁸ Na tej bazie Kodeks cywilny określa [nadal! – przyp. aut.] mianem własności tylko podstawową formę korzystania z rzeczy, natomiast dla oznaczenia własności w znaczeniu konstytucji używa tylko terminu „mienie”, określając to pojęcie jako „własność i inne prawa majątkowe”.

⁹ Założeniem naukowym niniejszego artykułu nie jest jednak ich szczegółowe opisywanie, ukazywanie wzajemnych powiązań ani wyjaśnianie specyfiki komunistycznego rozumienia prawa własności. Na temat własności w konstytucji lipcowej i kodeksie cywilnym (pojęcia, charakterystyki typów i form) zob. J. Wasilkowski, *Zagadnienia prawne konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały z Sesji Naukowej PAN 4–9 lipca 1953 r.*, t. 1, Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Prawnych, Warszawa 1954, s. 24–42; A. Kaźmierczyk, K. Michałowska, *Ewolucja prawa własności w okresie transformacji gospodarczych przełomu XX i XXI wieku*, „Zmiany prawodawstwa gospodarczego w okresie transformacji ustrojowej w Polsce, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 362, s. 185; A. Dawidowicz, *Pojęcie „jednostka gospodarki uspołecznionej” a ustawodawstwo dotyczące reformy gospodarczej*, „Palestra” 1987, nr 31/5 (353), s. 28–31. Na temat własności państwowej (jedności społecznej, jej przedmiotu, i wykonywania oraz ochrony) zob. J. Wasilkowski, t. I, op. cit., s. 45–66; o własności spółdzielczej (podmiotów, przedmiotu, treści i wykonywania oraz ochrony) zob. J. Wasilkowski, t. I, op. cit., s. 66–73; o własności osobistej (której konstytucja nie określała wprost – były to przedmioty osobistego spożycia) zob. J. Wasilkowski, *Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały z Sesji Naukowej PAN z 4–9 lipca 1953 r.*, t. III, Warszawa 1954, s. 5–51. Można tu jeszcze wspomnieć, że w kontekście prawa własności państwo może pełnić rolę stróża (arbitra), interwenienta, programującą i właściciela. W. Pańko, *O prawie własności i jego współczesnych funkcjach*, Katowice 2016, s. 160–178. Oczywisty jest wniosek, że im większa panuje swoboda polityczna, tym większa też jest swoboda gospodarcza. W większości przypadków państwo demokratyczne przybiera formę państwa stróża i państwa interwencyjnego, zaś państwo programujące i państwo właściciel państwa autorytarnego/totalitarnego. Wolność w sferze politycznej wiąże się bowiem ściśle z wolnością w obszarze gospodarczym.

¹⁰ Jej rozwój miał prowadzić do upaństwowienia wszelkiego mienia produkcyjnego.

¹¹ Własność indywidualną stanowiła własność drobnotowarowa (wytwórców drobnotowarowych), która była efektem pracy osobistej pracy właściciela. Ewentualnie

Realizowanie ochrony własności było utrudnione pod kątem prawnym i administracyjnym¹². Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie wprowadziła możliwości powoływania się na swoje prawa, w tym niezawisłej kontroli konstytucyjności, legalności aktów władczych czy prawa do odwołania. Przepisy dotyczące kwestii wolności obywatelskich miały charakter wytycznych dla ustawodawcy – nie wynikały z nich prawa podmiotowe i egzekwowalne roszczenia. Ustawy zwykłe pozostawiały organom władzy publicznej dużą swobodę w przestrzeganiu praw i wolności konstytucyjnych, co często uniemożliwiało realizację formalnie przysługujących jednostce praw. Z systematyki konstytucji można odczytać, że cele państwa były nadrzędne nad interesami jednostek, a same prawa obywateli pochodziły od państwa. Status prawny obywatela wynikający z konstytucji nie był więc miarodajny. Częste używanie słowa „obywatel”, miało jedynie stwarzać wrażenie nastawienia na jednostkę. Wszystkie prawa mogły być realizowane, jeśli nie zagrażały socjalizmowi albo, precyzyjniej rzecz ujmując, jeśli realizowały cele

była to własność kapitalistyczna. Józef Stalin wprowadził do projektu konstytucji szereg poprawek dotyczących rolnictwa (przykładowo art. 9, 58, 3). W art. 11 dotyczącym ochrony prywatnej własności środków produkcji między innymi chłopów zastąpił słowo „prywatna” „osobistą”, co było zbieżne z art. 12 dotyczącym ochrony własności osobistej obywateli. Bierut jednak w tłumaczeniu art. 11 użył określenia „indywidualna”. Do systemu wprowadzono więc nową formę własności, nieznaną w komunistycznym prawie. Koncepcja ta okazała się bardzo trwała, ponieważ przetrwała aż do zmian ustrojowych, to jest noweli z 31 grudnia 1989 roku. K. Persak, *„Troskliwy opiekun i światły doradca Polski Ludowej” – poprawki Józefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku*, [w:] PRL. Trwanie i zmiana, D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003, s. 196–198, 203–206.

- ¹² W drodze okólników, uchwał Rady Ministrów i zarządzeń wydawano przepisy przymusowe i karno-skarbowe albo różnicujące zakres obowiązków i ochrony w zależności od podmiotu i przedmiotu prawa. W latach 50. i 60. sądy obejmowały ochroną nieformalnych nabywców gruntu rolnego przed usprawiedliwionymi roszczeniami windykacyjnymi, uwłaszczano samoistnych i zależnych posiadaczy gruntów prywatnych (1948, 1951, 1955, 1971) co było połączone z dużą swobodą organów administracji. M. Bużowicz, *Ewolucja prawa własności w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia = Wrocławskie Studia Erazmiańskie: zeszyt naukowy studentów, doktorantów i pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego”, 2016, z. 10, s. 486–487, 501–502; W. Pańko, *O prawie własności*, s. 88, 163. Niemniej jednak, już w latach 1986–1989 TK stwierdził, że poszanowanie własności oznacza jej zachowanie, a ochrona taka ma być całkowita. Własność osobista, ale już nie indywidualna, podlegała ochronie także z mocy samej konstytucji i bezpośrednio. Trybunał nałożył na ustawodawcę obowiązek kształtowania prawa w sposób zabezpieczający rozwój prywatnego prawa własności oraz sformułował obowiązek stosowania ustaw w sposób zapewniający ochronę. L. Jamróz, op. cit., s. 242–243. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 maja 1989 r., K 2/88, OTK 1989, poz. 1, s. 22; orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 października 1989 r., K 3/88, OTK 1989, poz. 2, s. 35–35.

socjalistyczne. Gwarancje ochrony praw miały charakter tak zwany materialny – były to urządzenia społeczne, gospodarcze, kulturalne i to one jako jedyne miały realną wartość¹³.

Rolnictwo indywidualne należałoby zaliczyć do kategorii gospodarki drobnokapitalistycznej, w której produkty wytwarzane są (zasadniczo) własną pracą i z wykorzystaniem swoich materiałów, co pozwala osiągnąć względną niezależność ekonomiczną.

Elementami socjalistycznej przebudowy gospodarki rolnej były umacnianie więzi między wsią a miastem opartej na sojuszu robotniczo-chłopskim, poparcie państwa dla spółdzielczości¹⁴, opieka i pomoc dla gospodarstw indywidualnych. Chłopi, pomimo formalnego sojuszu z robotnikami, nie mieli jednakże prawa decydowania o strategii rozwoju gospodarczego¹⁵. Formalna autonomia gospodarstw indywidualnych miała charakter pozorny. Ich rozwój ograniczony był przez zaniżony poziom dostaw środków produkcji, położenie nacisku na rozwój przemysłu ciężkiego oraz niekorzystną politykę finansową¹⁶ i rozbudowany system zobowiązań na rzecz państwa (w tym różnego rodzaju opłaty), zastąpieniem samorządu rolniczego rozbudowaną administracją lokalną, a także ograniczeniem wykonywania praw właściciela i posiadacza oraz korzystania z owoców swej pracy. Utrzymywano też relatywny charakter chłopskiego prawa do ziemi – zakładano, że wszystkie użytki rolne jako dobro ogólnonarodowe powinny podlegać kontroli państwa (przy czym forma

¹³ A. Szymaniak, op. cit., s. 31–32, 45–47; L. Jamróz, op. cit., s. 236, 238–239; S. Bożyk, op. cit., s. 60; *Założenie ustrojowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuły/zalozenia-ustrojowe-polskiej-rzeczypospolitej-ludowej> (dostęp: 19.03.2023); *Prawa i wolności obywatelskie w Polsce po 1918 r. w świetle rozwiązań konstytucyjnych – zarys historyczno-prawny*, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/25/plik/ot-607.pdf> (dostęp: 25.01.2024), s. 13.

¹⁴ Normy prawa rzeczowego niekompatybilne z podstawami spółdzielczości, miały być dostosowywane do tych wymagań w drodze wykładni, na co pozwalał artykuł 1 przepisów ogólnych prawa cywilnego.

¹⁵ Chłopi byli bowiem klasą odchodzącą w niebyt społeczny – konieczna była ich „socjalizacja”.

¹⁶ Polityka finansowa przejawiała się między innymi naruszaniem zasady sprawiedliwego opodatkowania i nieprzestrzeganiem prawa, zastraszaniem podwyższeniem zobowiązań finansowych i rzeczowych, natychmiastową egzekucją długów, stosowaniem kar finansowych, pozbawieniem posiadania lub własności ziemi, zaniżaniem wyceny produktów (kosztów produkcji). Większość znacznych obciążeń rolnictwa indywidualnego nie wracała na wieś w ramach redystrybucji.

tej kontroli była otwarta). Władze prowadziły strategię utrzymywania rozdrobnionej struktury agrarnej¹⁷. W ówczesnej doktrynie postulowano jak najszybsze przyjęcie przepisów ułatwiających przekształcanie indywidualnej własności pracującego chłopstwa we własność uspołecznioną, proces przechodzenia od chłopskiej gospodarki drobnotowarowej do uspołecznionej¹⁸. Faktycznie jednak polski system znajdował się w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu, stąd też łączył elementy trzech systemów (dwóch wymienionych i drobnotowarowego)¹⁹.

O ile w sferze deklaratoryjnej panować w Polsce miał ustrój socjalistyczny, o tyle przez cały okres trwania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie udało się całkowicie wyeliminować elementów prywatnej drobnokapitalistycznej inicjatywy. Przede wszystkim kolektywizacja w Polsce nigdy nie powiodła się w pełni²⁰. Wobec tego

¹⁷ W tym podtrzymywania gospodarstw karłowatych i ograniczania rozwoju tych przekraczających średnią powierzchnię statystyczną. Obrót użytkami rolniczymi i proces scaleń podlegał reglamentacji (ustawowe zakazy zbywania i wydzierżawiania ziemi rozszerzano okólnikami i instrukcjami). W konsekwencji chłopci nie dzierżawili ziemi, nie inwestowali i korzystali z najprostszych technik i narzędzi oraz nie przestrzegali zasad racjonalnej gospodarki. Skutkowało to małą skalą produkcji, niską towarowością, wysokimi kosztami wytwarzania, przerostem zatrudnienia, niedoinwestowaniem zewnętrznym, a indywidualne, w większości drobnotowarowe podmioty stopniowo i dobrowolnie przechodziły pod zarządek państwa.

¹⁸ Co już samo w sobie zakładało pewien co najmniej pośredni przymus.

¹⁹ Nie była to jednak synteza, ale forma umacniania i rozwijania socjalizmu między innymi przez rozwój ustroju społeczno-społdzielczego na wsi. Po II wojnie światowej industrializacja przyczyniła się do wyjścia Polski z kręgu krajów zapóźnionych cywilizacyjnie, ale wiązało się ze znacznymi kosztami rzeczowymi i ludzkimi. W krajach postkolonialnych z kolei ustrój demokratyczny i istnienie niezależnych od państwa elit gospodarczych utrudniały przeprowadzenie forsownej industrializacji. Częściowe usankcjonowanie w 1956 roku prywatnego drobnotowarowego rolnictwa utrudniało jednoznaczną klasyfikację polskiego państwa według kryteriów zimnowojennych. Na fali odwilży październikowej Gomułka zezwolił członkom kołchozów na podejmowanie decyzji o samorozwiązaniu. W ciągu kilku tygodni 9 na 10 tysięcy takich gospodarstw skorzystało z tej możliwości. Tymczasem w Niemieckiej Republice Demokratycznej i Rumunii finalizowano kolektywizację. M. Mazurek, *Polska Ludowa – typowa czy wyjątkowa*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwania. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 3, *Wiek XX i XXI*, red. M. Mazur, J. Pomorski, Warszawa–Lublin 2021, s. 123–133.

²⁰ Po 1944 roku 35% gospodarstw indywidualnych, stanowiły gospodarstwa średnie (70% ziemi rolnej w posiadaniu chłopstwa indywidualnego). Gospodarstwa korzystające z pracy najemnej odpowiadały w latach 1949–1950 za 26% produkcji rolnej.

stopniowo²¹ miało być osiągnięte nawet uspołecznienie wsi²². W systemie, w którym o kształcie wszelkich zagadnień gospodarczych²³ decydować miała władza „ludowa” i „socjalistyczna” (centralne plany gospodarcze), niektóre przepisy Kodeksu cywilnego, a zwłaszcza księga trzecia, *Zobowiązania*, stanowiły swego rodzaju relikty. Obejmowały one bowiem relacje gospodarcze nawiązywane także pomiędzy całkowicie prywatnymi podmiotami²⁴. Mimo że zasada swobody umów została formalnie wprowadzona do kodeksu już po zmianach ustrojowych²⁵, to pośrednio na pewną swobodę zawierania umów wskazywał art. 58, który sankcjonował tylko umowy sprzeczne z ustawą i zasadami współżycia społecznego²⁶. Przepisy kodeksu służyły więc w praktyce życia społeczno-gospodarczego do nawiązywania stosunków drobnokapitalistycznych²⁷.

²¹ Między innymi poprzez początkowe pozostawienie własności zagród przydomowych, budynków mieszkalnych czy pewnej części żywego inwentarza (gospodarstwo pomocnicze), zachowanie szeregu instytucji prawnych obrotu towarowego oraz form korzystania z ziemi przez niewłaścicieli (przykładowo służebność, użytkowanie).

²² A. Machnikowska, *Polityka finansowa wobec rolnictwa w Polsce Ludowej*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006, s. 558–560, 566–568, 571–572, 575, 577–583, 585; J. Wasilkowski, t. III, op. cit., s. 121–149; J. Wasilkowski, t. I, op. cit., s. 18–24.

²³ W tym o nawiązywaniu, rozwiązywaniu i formułowaniu stosunków gospodarczych.

²⁴ Na przykład związaną z rolnictwem umowę kontraktacji.

²⁵ Eliminacja swobody umów była uzasadniana rozwojem gospodarki uspołecznionej, choć państwowym organizacjom gospodarczym przysługiwała specjalna zdolność prawna – mogły one wchodzić we wszystkie stosunki cywilno-prawne potrzebne do wykonania zadań. J. Wasilkowski, t. I, op. cit., s. 56–58. Zasady swobody umów nie udało się więc całkowicie wyeliminować, o ile w ogóle można mówić o swobodzie w przypadku narzucania treści zobowiązania przez silniejszy podmiot państwowy.

²⁶ Inną kwestią pozostaje swoboda interpretacyjna klauzul otwartych i wyznaczany przez to margines swobody, również w kontekście zasad komunizmu jako zasad współżycia społecznego. Co więcej, umowa tylko w części nieodpowiadająca tym standardom pozostawała ważna w pozostałym zakresie.

²⁷ Prawo cywilne było oficjalnie zbędne w gospodarce socjalistycznej. Kapitalistyczne stosunki własnościowe panujące na wsi uzasadniały jednakże umieszczenie w kodeksie cywilnym klasycznych instytucji prawa cywilnego, przykładowo umowy przewozu (która w praktyce dotyczyła przewozu konnego z uwagi na istnienie odrębnych regulacji dotyczących innych środków transportu). Ponadto włączona potem do Kodeksu cywilnego ustawa o ograniczaniu podziału gospodarstw rolnych przewidywała ingerencję w kolejność ich dziedziczenia, przejmowanie pod pewnymi warunkami przez SP gospodarstw wchodzących w skład spadku, ale sama istota dziedziczenia została zachowana. Wpływ stosunków kapitalistycznych na wsi można odnaleźć również w prawie rodzinnym – istnienie (ograniczonej) możliwości umownego kształtowania

Pewnych kwestii szeroko związanych z rolnictwem dotyczyły już porozumienia sierpniowe (porozumienia gdańskie)²⁸. Ważniejsze dla rolników były jednak tak zwane porozumienia rzeszowsko-ustrzyckie²⁹. Deklarowano w nich między innymi ustawowe wzmocnienie gwarancji nienaruszalności chłopskiej własności, uznanie

małżeńskich stosunków majątkowych oraz przepisów o zarządzie majątkiem dziecka poddanego opiece. Dodatkowo Artykuł 829 Kodeksu postępowania cywilnego nakazywał w razie egzekucji pozostawienie rolnikowi określonej liczby zwierząt w celu wyżywienia. Istnienie prywatnego rolnictwa pozwoliło na zachowanie podstawowych instytucji prawa prywatnego takich jak własność prywatna, dziedziczenie, prawo umów, specyficzne instytucje prawa rzeczowego (na przykład służebności) oraz pozwoliło szybko dostosować kodeks cywilny do zmian ustrojowych po 1990 roku (ułatwiało to umieszczenie większości „socjalistycznych” przepisów w odrębnych rozdziałach). P. Fiedorczyk, *O potrzebie badań nad historią prawa Polski Ludowej*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 3, *Wiek XX i XXI*, red. M. Mazur, J. Pomorski, Warszawa–Lublin 2021, s. 138–144.

²⁸ Były to postulaty numer 10, 11 i 13 Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego. Dotyczyły one poprawy zaopatrzenia w mięso, zniesienia cen komercyjnych i wprowadzenia tak zwanych kartek. Protokół porozumienia zawartego przez Komisję Rządową i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy 31 sierpnia 1980 roku w Stoczni Gdańskiej, zob. T. Mołdawa, *Konstytucje Polskie 1918–2008*, wyd. 2, Warszawa 2008, s. 272. Wprowadzenie stanu wojennego przekreśliło te zobowiązania władzy (miały one zresztą charakter fikcyjny w tym sensie, że dawały władzy czas na przygotowanie się do ostatecznej konfrontacji). Niemniej, jak się okaże, władze komunistyczne nie znalazły na zwiększenie opłacalności produkcji rolnej innego sposobu niż stworzenie iluzji ochrony i wzmocnienia pozycji ustrojowej gospodarstw samodzielnych, czyli niepaństwowych. Sporny w ówczesnej doktrynie był charakter tych porozumień – były one uznawane za akty o charakterze normatywnym (akty prawne) lub ewentualnie umowy społecznej, politycznym lub mieszanym. Najtrafniejsza wydaje się trzecia propozycja (charakter mieszany) – płaszczyzny te przenikały się, a same porozumienia dotyczyły całego państwa i społeczeństwa, wąskich grup zawodowych, a nawet pojedynczych osób. Nie miały one jednak charakteru umowy prawa cywilnego zarówno pod kątem podmiotowym, jak i przedmiotowym. Dopuszczano jednak dochodzenie ewentualnych roszczeń na drodze administracyjnej albo sądowej. J. Kuisz, *Charakter prawny porozumień sierpniowych 1980–1981*, Warszawa 2009, s. 87–116, 121–125, 138–140, 143–152; Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 21 listopada 1980 r. w sprawie realizacji porozumień Rządu z załogami robotniczymi, M.P. nr 27, poz. 144.

²⁹ Protokół porozumienia zawartego dnia 18 lutego 1981 roku, zawartego pomiędzy Komisją Rządową a Komitetem Strajkowym w Rzeszowie, działającym w imieniu Ogólnopolskiego Komitetu Założycielskiego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych oraz Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Solidarność w Rzeszowie przy udziale przedstawicieli Krajowej Komisji Porozumiewawczej Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Solidarność. Porozumienie ustrzyckie z 18 lutego miało charakter lokalny. Porozumienia te zawarto

rolnictwa za trwały i równoprawny element gospodarki narodowej, zniesienie ograniczeń w obrocie ziemią, zniesienie wymiany gruntów i likwidacja ich bezprawnego lub rażąco krzywdzącego [wyrażenie podwójnie nieostre] przejmowania na rzecz jednostek uspołecznionych oraz rezygnację z przymusowego wykupu nieruchomości i przejmowania ich przez SP za zaległości, przestrzeganie określonych zasad wywłaszczenia, a także zrównanie rolnictwa indywidualnego z innymi sektorami gospodarki rolnej w dostępności do narzędzi rolniczych, kredytów i ulg podatkowych.

Konieczność sformułowania takich postulatów świadczy tylko o instrumentalności, dowolności i arbitralności traktowania rolników indywidualnych, ograniczaniu ich możliwości pod względem prawno-administracyjnym i praktycznym przez władzę „robotników i chłopów”. Polegało to często na preferowaniu form uspołecznionych (dostęp do najprostszych narzędzi a parki maszynowe Państwowych Gospodarstw Rolnych, zasady przydzielania kredytów, przydział środków produkcji). Uwagę zwraca też data stworzenia projektów ustaw – koniec grudnia 1981 roku, podczas gdy przygotowania do wprowadzenia stanu wojennego trwały z różnym natężeniem przez cały rok 1981 (wojskowe grupy terenowe). Oczywiście było więc, że władza wzięła rolników „na przeczekanie”, nie zamierzając wywiązywać się z tych zobowiązań.

Zasada przydziału sektorom rolnictwa środków produkcji proporcjonalnie do obszaru zajmowanych użytków rolnych przy zastrzeżeniu, że nie może to prowadzić do spadku wartości majątku jednostek uspołecznionych, stanowiło bardzo ważny wyłom w tej zasadzie, mogący w praktyce eliminować tę normę ze stosowania (na zasadzie analogicznej do *desuetudo*). O przyznaniu środków produkcji miało decydować to, czy nie zmniejszy się wartość aktywów *de facto* konkurencji, która i tak była już znacząco uprzywilejowana. W wykonaniu porozumień uznano chłopskie rolnictwo za trwały i równoprawny element gospodarki narodowej (art. 131 Kodeksu cywilnego), uchylono (ustawą z dnia 26 marca 1982 roku o ochronie gruntów rolnych i leśnych – Dz.U. 1982 nr 11, poz. 79, z późn. zm.) szereg ustaw pozwalających na przymusowe przejmowanie gospodarstw rolnych i znowelizowano ustawę wywłaszczeniową, zabezpieczając gospodarstwa, jak też przyjęto zasadę jedności rolnictwa i równorzędności wszystkich form

w wyniku rolniczych protestów w styczniu 1981 roku i stawiania żądań polityczno-ekonomicznych, w tym rejestracji samorządnego niezależnego związku.

działania³⁰. Porozumienie Bydgoskie z 17 kwietnia 1981 roku pozwoliło natomiast na utworzenie związków zawodowych rolników – ustawą z 6 maja 1981 roku dopuszczono tworzenie i rejestrację³¹ tych związków na zasadach podobnych do związków pracowniczych³².

Było to o tyle istotne, że chłopi nie mieli poczucia stabilności, co pogłębiło tylko wprowadzenie stanu wojennego³³. Ówczesne władze stanęły przed szeregiem zadań – z jednej strony z koniecznością uspokojenia sytuacji społecznej³⁴, z drugiej zapewnienia dostaw żywności do miast, w tym zwiększenia poziomu dostępności mięsa. Cel żywnościowy miał też charakter pośredni – chodziło o pewne ograniczenie skutków społecznych stanu wojennego, niwelację choć w pewnym zakresie niezadowolenia społecznego dzięki zwiększeniu dostępności towarów. Poprawienie stanu zaopatrzenia

³⁰ Znowelizowano uchwałę Rady Ministrów nr 107 z 4.08.1978 r. w sprawie specjalizacji indywidualnych gospodarstw rolnych, zespołów rolników oraz kooperacji w rolnictwie (M.P. 1978 nr 30, poz. 108 z późn. zm.) znosząc wiele przywilejów zespołów.

³¹ Różne związki zawodowe rolników powstawały już od września 1980 roku 19 grudnia Niezależny Związek Zawodowy Rolników „Solidarność Wiejska”, Samorządny Związek Zawodowy Producentów Rolnych i Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność Chłopska” przyjęły wspólny statut, a po odmowie rejestracji 12 lutego 1981 roku, w dniach 8–9 marca 1981 roku zjednoczyły się pod szyldem NSZZ RI „Solidarność” (zarejestrowany 12 maja 1981 roku – Ogólnopolski Komitet Założycielski). W ich skład nie weszła jednak część „Solidarności Wiejskiej” i „Solidarności Chłopskiej”, które wystąpiły o zarejestrowanie pod swoją nazwą. Ze względu na podziały, w tym w samym NSZZ RI, utworzono 11 października 1981 roku Krajową Komisję Porozumiewawczą Niezależnych Samorządnych Chłopskich Związków Zawodowych. W czasie stanu wojennego związki te jednak rozwiązano, a ustawę uchylono zastępując ją ustawą o organizacjach społeczno-zawodowych rolników.

³² A. Stelmachowski, B. Zdziennicki, *Prawo rolne*, Warszawa 1987, s. 96–97, 171–172, 177; J. Holzer, *Solidarność 1980–1981. Geneza i historia*, Warszawa 1990, s. 136–137.

³³ Utrzymanie polityki E. Gierka – zniesienie kontyngentów, objęcie rolników ubezpieczeniami społecznymi, podniesienie pensji i emerytur (zob. A. Leszczyński, *Łagodny liberał? Raczej stalinista. Dobry gospodarz? Jego PRL okazał się buble*. Rozmowa z dr Marcinem Zarembą, „Gazeta Wyborcza”, 4.01.2013, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,13145556,bankrut-gierek.html> (dostęp: 20.03.2024)), mechanizacja między innymi poprzez przydzielanie traktorów wcale nie było pewne, zwłaszcza po internowaniu I Sekretarza.

³⁴ Czytaj: spacyfikowaniem społeczeństwa, likwidacją niezależnych stowarzyszeń i organizacji, wyeliminowaniem z życia społecznego jakiegokolwiek opozycji (szeroko rozumianego ruchu solidarnościowego), w tym samorządnego związku rolników.

mogło zaś potencjalnie zwiększyć w niedalekiej przyszłości skalę poparcia społecznego dla Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej³⁵.

Oczywiste jest, że celu tego nie dało się osiągnąć tylko metodami siłowymi. Konieczne było zastosowanie pewnych środków mających oddziaływać propagandowo (bardziej niż prawnie) na warstwę chłopską. Rolnicy stanowili znaczną grupę społeczną, dlatego też ówczesne władze komunistyczne nie mogły bagatelizować nastawienia tej licznej warstwy społecznej. Nie wystarczyłoby zatem przekonanie tylko lojalnych do tamtej chwili chłopów. Niezbędne było uzyskanie szerszych efektów, przyciągnięcie w pewnym sensie do władzy rolników jako całości, jako grupy społecznej.

Aby zmienić negatywne nastawienie rolników do władzy „ludowej” i skłonić ich do poparcia stanu wojennego, Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej VIII Kadencji uchwalił nowelizację Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej między innymi w zakresie ochrony i troski o indywidualne gospodarstwa rolne. Do tej pory bowiem szczególna uwaga państwa przysługiwała Państwowym Gospodarstwom Rolnym cieszącym się licznymi przywilejami. Realia gry politycznej wymusiły więc dokonanie pewnych ustępstw, z tym że miały one charakter bardziej symboliczny ze względu na brak precyzyjnej konkretyzacji ustawowej (zaś z punktu widzenia aparatu partyjno-państwowego nawet dowolny).

2. Prace nad projektem ustawy nowelizującej

Poselski projekt zmiany konstytucji otrzymał numer druku sejmowego 338³⁶.

Co ciekawe, treść projektu skierowanego do marszałka sejmu przez 27 posłów zbieżna jest z treścią ustawy ostatecznie uchwalonej³⁷. Zgodnie z uzasadnieniem chodziło

³⁵ Która mogłaby przedstawiać stan wojenny jako swój sukces, który uratował kraj przed katastrofą. Tego typu propaganda i tak była obecna przez cały okres trwania stanu wojennego, a nawet po jego zakończeniu, do upadku PRL, jednak osiągnięcie takiego efektu, stanowiłoby dodatkowy argument, czy też potwierdzenie stanowiska komunistów.

³⁶ Poselski projekt ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – druk nr PRL /08/338 z dnia 12 lipca 1983 r. (VIII Kadencja – VI Sesja).

³⁷ Jedyna zmiana nie była związana z rolnictwem. Sprawozdanie Komisji Prac Ustawodawczych o poselskim projekcie ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (druk nr 347) z dnia 15 lipca 1983 r.

o jeszcze mocniejsze podkreślenie, że gospodarstwa indywidualne korzystają nie tylko z opieki państwa i pomocy w rozwoju, ale też że państwo gwarantuje ich trwałość³⁸.

14 lipca 1983 roku odbyło się pierwsze czytanie tego projektu³⁹. Jak podkreślał Wicemarszałek Sejmu Piotr Stefański, genezą nowelizacji były doświadczenia klas społecznych dążących do kontynuowania odnowy poprzez poszerzanie społecznej bazy poparcia władzy oraz poszerzanie wpływu obywateli i organizacji na rozwój państwa. Zmiana w art. 15 ust. 3 miała następować zgodnie z uchwałą wspólnego Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Naczelny Komitet Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego oraz żądaniami chłopów i ich organizacji społeczno-zawodowych. Marszałek wprawdzie dostrzegął potrzebę ograniczonych zmian, jednak powoływał się na rzekome szerokie poparcie społeczne dla władzy i „potwierdzenie się” generalnych zasad ustrojowych. Ideologiczny i przede wszystkim polityczny charakter nowelizacji, widoczny jest w dalszej części przemówienia marszałka – powoływał się on między innymi na ustawę o organizacjach społeczno-zawodowych rolników. Powołując się na Konstytucję 3 Maja, podkreślał znaczenie nowelizacji dla socjalistycznej odnowy i przeobrażeń społeczno-gospodarczych i politycznych.

Celem było więc oficjalnie poszerzanie bazy społecznej rządzenia, aktywizacja obywateli na wzór państw demokratycznych i branie przez nich odpowiedzialności za kraj, a *de facto* znalezienie społecznego poparcia dla działań władzy „ludowej”⁴⁰. Udzielanie poparcia dla rządów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej miało następować właśnie poprzez uczestnictwo w organizacjach społecznych, ale organizacjach koncesjonowanych, czyli tworzonych, kontrolowanych, nadzorowanych i sterowanych przez władze. Ciekawy jest również zabieg językowy polegający na odwołaniu się do konstytucji majowej, mającej służyć zachowaniu przez Rzeczpospolitą niepodległości. Odwołanie się do tego aktu przez władzę nie w pełni suwerenną również miało służyć umocnieniu władzy komunistycznej (jej legitymizacji, daniu jej legitymacji). W tym kontekście deklarowana ochrona i pomoc

³⁸ Druk Sejmowy nr 08/338, ł. 5–6.

³⁹ Sprawozdanie Stenograficzne z 38 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 14 lipca 1983 r., łam 84–88. Był to czwarty punkt 38. Posiedzenia Sejmu PRL VIII Kadencji (1980–1985).

⁴⁰ Umocnieniu poparcia dla komunistów miało także służyć utworzenie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego (nowy ust. 2 art. 3 – zasada ustrojowa).

przysługujące indywidualnym gospodarstwom rolnym dawać miały złudne wrażenie samodzielności i sprawczości.

Pozostałe treści ust. 3 utrzymano w dotychczasowym brzmieniu, ponieważ pozostawały one aktualnymi zasadami polityki rolnej⁴¹. Wprost zatem wskazywano, że nie jest to zmiana podstaw systemu (wykluczającego zasadniczo własną inicjatywę), ale jego modyfikacja ze względu na nastroje społeczne. Charakter propagandowy miały deklaracje o tym, że protesty roku 1980 zapobiegły dalszemu naruszaniu zasad socjalizmu, który miał być broniony „jak niepodległość” oraz o sojuszu robotniczo-chłopskim jako fundamencie polskiego systemu politycznego.

Wobec braku sprzeciwu Prezydium Sejmu zaproponowało, aby Sejm skierował projekt ustawy do Komisji Prac Ustawodawczych w celu rozpatrzenia z udziałem przedstawicieli innych zainteresowanych komisji, co też marszałek uczynił. Ze względu na to, że do projektu ustawy nie wprowadzono żadnych poprawek w zakresie rolnictwa, pominięte zostaną stenogramy z prac komisji sejmowej⁴².

Poselski projekt ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (druki nr 338 i 347) czytany był drugi raz w dniu 20 lipca 1983 roku⁴³. Jako pierwszy wystąpił poseł sprawozdawca – Zdzisław Czeszejko-Sochacki⁴⁴. Powołując się na art. 15 pkt 3 i art. 17 konstytucji oraz wprowadzony ustawą z dnia 28 marca 1982 roku art. 131

⁴¹ Świadczy o tym na przykład sformułowanie: „generalne zasady ustrojowe sformułowane w konstytucji potwierdziły się, dlatego zakres proponowanych zmian jest ograniczony”.

⁴² Zgodnie z artykułem 51 uchwały Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 1 marca 1957 roku Regulamin Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (M.P. 1957, nr 19, poz. 145) rozpatrywanie projektów ustaw odbywało się w dwóch czytaniach.

⁴³ Sprawozdanie Stenograficzne z 39 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniach 20 i 21 lipca 1983 r., łam 6–28. Był to pierwszy punkt porządku dziennego – Sprawozdanie Komisji Prac Ustawodawczych o poselskim projekcie ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (druki nr 338 i 347).

⁴⁴ Już na wstępie podkreślał on potrzebę umocnienia socjalistycznego państwa i społecznej konsolidacji, zapewnienia społeczeństwu współdecydowania o losach kraju w granicach celów i kierunków socjalistycznego państwa. Te uwagi o charakterze ogólnym odnosiły się do wszelkich zmian proponowanych w czytany projekcie. Nie wyjaśnił on jednak, w jaki sposób „upodmiotowienie społeczeństwa” wiąże się z wprowadzanym do tekstu ustawy zasadniczej stanem wyjątkowym. Można się tu jedynie domyślać, że konsolidacja narodu, umacnianie socjalistycznego państwa, przezwyciężanie deformacji (systemu) i przywracanie ludowładztwa, miały w rzeczywistości służyć konsolidacji władzy

Kodeksu cywilnego, podkreślał konieczność uwypuklenia gwarancji w konstytucji z powodu „nie zawsze prawidłowej praktyki politycznej”. Chodziło o zapewnienie i utrwalenie w świadomości społecznej trwałości rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących równoprawny element społeczno-gospodarczego ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (funkcje gwarancyjno-ochronne). Przepis o charakterze w rzeczywistości ustrojowej znalazł się zatem najpierw w ustawie zwykłej (kodeksie), a dopiero później deklaracje w nim zawarte zostały na użytek wewnętrzny potwierdzone w tekście jednolitym konstytucji. Wprawdzie poseł powołał się na obowiązujący już wówczas art. 17 ustawy zasadniczej, to jednak nie okazał się on wystarczający, o czym świadczy powołanie się na dotychczasową niewłaściwą praktykę. Dalej poseł przypominał, że Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej okazała się trwała w burzliwym okresie, gdyż trafnie określała cele i formy działania socjalistycznego państwa, a ustawy zasadniczej nie można czynić obojętną na istotne przeobrażenia społeczne. Względna stałość Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie dziwi jednak, skoro zabezpieczała ona władzę „ludową” między innymi poprzez tworzenie złudnych wrażeń o licznych i szerokich swobodach obywatelskich.

Jako następny głos zabrakł poseł Edward Szymański (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza). Już w początkowej części swego wystąpienia powiedział, że opisywana zmiana wynika między innymi z zobowiązań przyjętych przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą i Zjednoczone Stronnictwo Ludowe wobec rolników indywidualnych. Celem miała być budowa socjalizmu, realizacja nadrzędnego, klasowego interesu ustroju i jego socjalistycznych treści (nawet kosztem interesów społeczeństwa). Sugerować to miało szerokie poparcie „mas społecznych” dla wprowadzanych zmian oraz odpowiadanie przez władzę na potrzeby ludu zgłaszane tej władzy. Stanowiło to propagandowe „rozmazanie” panującego wówczas w Polsce totalitaryzmu, w którym decyzje polityczne podejmowane były w wąskim gremium.

Zdecydowanie więcej miejsca poświęcił on art. 15 pkt 3. Powoływał się on na walkę chłopów o ziemię i otrzymanie jej od Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, co pozwoliło na utworzenie i powiększenie ponad miliona gospodarstw oraz zasadniczy ich udział w wyżywieniu narodu. Była to więc próba propagandowego powiązania posiadania ziemi (własności) przez rolników z powojennymi decyzjami komunistów.

i poszukiwaniu dla niej szerszego społecznego poparcia. W tym też kontekście należy odczytywać nowelizację w zakresie gospodarstw indywidualnych.

Zabieg tego typu miał „uświadomić” rolnikom, która władza zaczęła dbać o tę grupę społeczną, a dzięki której posiadanie ziemi nie wiązało się już z zasadniczymi wyrzeczeniami (przelewaniem krwi). W dalszej części wystąpienia Szymański podkreślał, że nowelizacja stanowi realizację uchwał IX Zjazdu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z 1981 roku i XI Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Naczelnego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego deklarującego, że indywidualne gospodarstwa rolne są trwałym elementem socjalistycznej gospodarki (systemu społeczno-gospodarczego), a także że stanowi potwierdzenie nienaruszalności chłopskiej własności i prawnych gwarancji jej dziedziczenia. „Linia jednego rolnictwa” miała potwierdzać równoprawność, trwałość i perspektywy rozwoju wszystkich sektorów rolnictwa. Celowe było potwierdzenie tej trwałości w ustawie zasadniczej.

Stanowi to przyznanie się do pewnej porażki, mianowicie potwierdza, że nie powiodły się próby kolektywizacji. Mimo istnienia w konstytucji przepisu stanowiącego namiastkę ochrony (art. 10 w pierwotnym brzmieniu), ochronę dziedziczenia musiała potwierdzić dopiero wola polityczna z 1980 roku. Kontynuowanie „linii jednego rolnictwa” oznacza jednocześnie wyraźną zapowiedź dalszych, choć zapewne nieco przesuniętych w czasie prób kolektywizacji. Dalej poseł podkreślał, że zmiany w art. 15 miały zmotywować rolników do realizacji obietnic wydajniejszej pracy i skłonić młodych rolników do związania swojej przyszłości z tym zawodem. Podniesienie rangi rodzinnego gospodarstwa indywidualnego – w ramach socjalistycznej gospodarki – nie zmieniało stosunku państwa do innych sektorów rolnictwa zgodnie z intencją pozostałych przepisów konstytucji i „duchem reformy rolnej”. Można z tego fragmentu wyciągnąć wniosek, iż ówczesne władze partyjne (i zarazem państwowe) dostrzegały niewydajność gospodarstw państwowych. Podniesienie rangi gospodarstw rolnych łączyć się jednak miało z dalszą dominacją i uprzywilejowaniem Państwowych Gospodarstw Rolnych⁴⁵.

Według Szymańskiego trwałość gospodarstw indywidualnych miała oznaczać poszanowanie wszystkich podmiotów gospodarowania. Jak mówił dalej poseł – „dowolność form gospodarowania nie oznacza dowolności kształtowania wyników gospodarczych” – program wyżywienia narodu do 1990 roku uwzględniający przyspieszenie produkcji indywidualnej wykluczał „marnotrawstwo ziemi i złe

⁴⁵ Uprzywilejowanie to polegało na przyznawaniu dotacji, a pracownikom – trzynastej pensji, deputatach na mleko, mieszkaniach socjalnych, otrzymywaniu węgla i tak dalej.

gospodarowanie”. Należy to odczytywać jako swoistą zapowiedź faktycznego spychania indywidualnych gospodarstw rolnych na margines, ograniczania (w zależności od potrzeb politycznych) ich wyników ekonomicznych (zysku), a tym samym samodzielności i niezależności.

W dalszej kolejności głos zabrał poseł Bolesław Strużek (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe). W kontekście opisywanej zmiany spostrzegł on, iż podstawą tak zwanego zapisu konstytucyjnego był ruch chłopski sprzeciwiający się wieloletnim wypaczeniom polityki rolnej wobec rolnictwa indywidualnego. Powodowało to poczucie zagrożenia, niepewność gospodarowania, zmniejszenie skłonności do inwestowania i poprawy struktury agrarnej, migracje do miast. Nawet gdy polityka ta była prawidłowa, wyrażano powątpiewanie w jej długotrwałość⁴⁶. W wypowiedzi tej można odnaleźć potwierdzenie istnienia prawnej, administracyjnej i faktycznej dyskryminacji rolników prowadzących gospodarstwa indywidualne. We fragmencie tym można też odnaleźć odniesienie się do Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych. Wypowiedź tę należy zatem czytać w ten sposób, że podjęcie nowelizacji miało w założeniu służyć ograniczeniu znaczenia tego ruchu.

Dalej mówca ten powoływał się na VIII Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i IX Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i zmianę art. 131 Kodeksu cywilnego ustawą z 26 marca 1982 roku o zmianie Kodeksu cywilnego (ustawowa gwarancja trwałości gospodarstw indywidualnych)⁴⁷. Rolnicy podtrzymywali swoje postulaty pomimo istnienia tej samej, a nawet bogatszej w treści formuły preambuły ustawy o społeczno-zawodowych organizacjach rolników z 8 października 1982 roku. Może to wskazywać na to, że według rolników ustawowe gwarancje miały charakter jedynie

⁴⁶ „Bezpośrednim podłożem chłopskiego mchu na rzecz tam zwanego zapisu konstytucyjnego były nawarstwiające się latami wypaczenia w polityce rolnej w stosunku do rolnictwa indywidualnego. Powstawała obawa zagrożenia i niepewności gospodarowania, osłabiała się skłonność do inwestowania, do poprawy struktury agrarnej, nasilała się często ucieczka młodych ze wsi. Nawet w okresach prawidłowej polityki rolnej częste były pytania rolników: Jak długo to potrwa? Czy się to nie zmienia?”.

⁴⁷ Przy tłumaczeniu i stosowaniu przepisów niniejszego kodeksu należy mieć na względzie, że Polska Rzeczpospolita Ludowa gwarantuje własność indywidualnych gospodarstw rolnych, stanowiących trwałe i równoprawny element społeczno-gospodarczego ustroju. Por. rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych – druk nr 120 z dnia 3 grudnia 1981 r. (VIII Kadencja – III Sesja).

deklaratoryjny i nie spełniały ich oczekiwań. Zgodnie z deklaracjami Strużka, ust. 3 stanowił jeden z przepisów określających zasady ustroju społeczno-gospodarczego i najważniejsze elementy polityki ekonomicznej w stosunku do rolnictwa indywidualnego. Nie oznacza to zagwarantowania istnienia każdego gospodarstwa, lecz zapewnianie przez państwo korzystnych warunków rozwoju gospodarki indywidualnej na równi z innymi formami gospodarowania w rolnictwie.

Ostatnie zdanie świadczy o wprowadzeniu wyłomu od uprzywilejowania własności państwowej i spółdzielczej (uspołecznionej). Bolesław Strużek zdawał sobie sprawę z tego, że głównym oczekiwaniem rolników było odpowiednie stosowanie przez administrację polityki rolnej, stabilność tej polityki i tworzenie „przychylnego klimatu”. Norma konstytucyjna miała stanowić podstawę ustawodawstwa rolnego oraz podstawę interpretacji innych aktów i kierunków polityki rolnej.

Należy to ocenić jako trafne odczytanie woli rolników i ich dążeń. Z drugiej strony potwierdza to jedynie, że standardy tego typu nie były wcześniej (w żadnej mierze) zachowywane. Polityk podkreślał, że nowy ust. 3 umacnia nie tylko zaufanie rolników do polityki rolnej państwa, ale też stanowi wyraz zaufania państwa do rolników, że z innymi sektorami rolnictwa zapewnią oni samowystarczalność żywnościową kraju. Widzieć w tym należy próbę tworzenia atmosfery wzajemnego zaufania w relacjach władza (partyjno-państwowa) – rolnicy samodzielni. Zostało to jednak ujęte w ten sposób, że państwo ze swej dobrej woli udzieliło rolnikom kredytu zaufania.

Członek Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego zauważył, że w ciągu 25 lat rolnictwo indywidualne odnotowało duży postęp, zwłaszcza wobec skromności dostępnych środków, nastąpiło zwiększenie się towarowości, ekonomicznej wielkości gospodarstwa, a rolnictwo weszło w różnorodne więzi integracyjne z socjalistyczną gospodarką narodową. Wobec tego skala postępu i kierunek rozwoju uzasadniają uznanie rolnictwa samodzielnego za trwały element ustroju społeczno-gospodarczego. Poseł potwierdził tym pośrednio funkcjonowanie ograniczeń prawnych, administracyjnych i faktycznych nakładanych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na rolników indywidualnych. Mimo tego dostrzegał on wydajność prowadzonych przez nich gospodarstw – w domyśle większą niż Państwowych Gospodarstw Rolnych.

Jak zaznaczał Stróżek, wieś wykorzystująca wszelkie możliwości zbiorowej inicjatywy i współdziałania miała być w stanie zapewnić samowystarczalność żywnościową,

likwidację opóźnień cywilizacyjnych i wyrównywać poziom życia w skali całego kraju. Zależać to miało nie tylko od dostatku środków produkcji, ale też od samych rolników. Współdziałania zbiorowego rolników nie można utożsamiać tylko z rolniczymi spółdzielniami produkcyjnymi (a przynajmniej nic na to nie wskazuje), ale dopuszczano współdziałanie i współpracę gospodarstw indywidualnych. Zgodnie z tym fragmentem władze nie powinny czynić w tym zakresie żadnych przeszkód. Oczywiście ze względu na cel nowelizacji konstytucji dotyczyło to tylko współdziałania gospodarczego, ale już nie politycznego.

Dalej głos zabierał poseł Henryk Stawski (Stronnictwo Demokratyczne), który na wstępie wyjaśnił motywację uchwalania dotychczasowych zmian w konstytucji (zmiany sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej)⁴⁸. Potwierdził on tym samym, że powodem zmian były przyczyny gospodarcze, ale też (a nawet przede wszystkim) społeczne i polityczne. Podkreślał znaczenie indywidualnych gospodarstw rolnych niekorzystających z pracy najemnej (posiadających 75% użytków rolnych), wskazując, że zacieśnienie więzów gospodarki indywidualnej z socjalistycznym sektorem rolnictwa miało podnosić rangę rolników i podkreślać ich rolę w wyżywieniu narodu. Przyznał, iż ideologiczność zmiany przejawia się właśnie w objęciu nowelą gospodarstw rodzinnych. Poseł ten wypowiadał się z pozycji obrońcy wytwórców drobnotowarowych (art. 17).

Przede wszystkim stanowi to potwierdzenie nieskuteczności kolektywizacji. Ukrytym celem nowelizacji było wiązanie gospodarstw rolnych rolników indywidualnych z socjalistyczną gospodarką i socjalistycznym rynkiem. Gospodarstwa indywidualne miały wyrównywać braki, których nie były w stanie uzupełnić gospodarstwa państwowe i spółdzielcze. Dodatkowo nowy przepis stanowi potwierdzenie dotychczasowego stanu normatywnego wynikającego z art. 17.

Jako następny przemawiał poseł Wacław Auleytner (Polski Związek Katolicko-Społeczny), argumentujący, że „zapis chłopski” wprowadzał równouprawnienie wszystkich sektorów rolnictwa. Podkreślał on, iż podstawą rozwoju rolnictwa jest praca różnych pokoleń, a rolnik musi mieć pewność, że praca ta będzie służyła następnym pokoleniom. *A contrario*, tymczasowość prowadziłaby do degradacji

⁴⁸ Zgodnie z jego opinią Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nadal stanowiła jednak „dobrą podstawę prawną socjalistycznego państwa”.

i braku planowania na przyszłość. Nowy przepis miał zerwać z „lekceważeniem prawa rolnika do ojcowizny”, a uznanie trwałości prywatnego posiadania ziemi doprowadzić do stabilizacji ludnościowej i produkcyjnej wsi. Przemysł i administracja gospodarcza miały zapewnić odpowiednią ilość środków produkcji, co miało być weryfikowane przez rolników i całe społeczeństwo.

Przyznawał, że rolnicy stoją przed wieloma barierami, na przykład biurokratycznymi, a ich usunięcie nie nastąpi od razu⁴⁹. Poseł położył w swym wystąpieniu nacisk na perspektywę przyszłościową – zauważył, że dopiero teraz realnie chronione będzie prawo dziedziczenia ziemi. Produktywność gospodarstw indywidualnych zależna jest od samego państwa. To, czy działania państwa zostaną zaakceptowane, zależeć miało właśnie od tej pomocy udzielanej przez państwo. W tym ujęciu nie stanowiło to „kupienia” rolników, ale przyczynek do udzielenia przez nich zaufania państwu.

Jako następny wystąpił poseł Zdzisław Pilecki (Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne). Wyraził on pogląd, według którego o losach ojczyzny rozstrzygają robotnicy i chłopi. Nawiązywał on tym samym do sojuszu robotniczo-chłopskiego⁵⁰, propagandowo doceniając rolę tych grup zawodowo-społecznych (według ówczesnej nomenklatury klasowych). Podkreślał zgodność powszechnych żądań chłopów

⁴⁹ „Tymczasowość prowadziaby do stagnacji produkcji i stopniowego regresu gospodarstw. Dziś definitywnie tym zapisem konstytucyjnym zrywamy z lekceważeniem prawa własności rolnika do ojcowizny. Uznanie trwałości prywatnego posiadania ziemi może mieć przełomowe znaczenie dla stabilizacji ludnościowej i produkcyjnej polskiej wsi. Jakże często przecież ucieczka młodych, wykształconych rolników z ziemi wynikała z niepewności i obawy o trwałość podejmowanej pracy. (...) Uchwalony dzisiaj »zapis chłopski« w Konstytucji decyduje wreszcie o równouprawnieniu wszystkich sektorów rolnictwa. (...) Przed rolnikami stoi jeszcze wiele przeszkód o charakterze biurokratycznym i wielostronnych trudności”.

⁵⁰ Był to nowy ust. 2 art. 4. Rolę i rangę tego sojuszu podkreślano już w toku prac ustawodawczych, podczas których zwracano uwagę między innymi na to, że siła klasy robotniczej i zbudowanie socjalizmu zależą od jej sojuszu z chłopstwem i inteligencją integrującego społeczeństwo (suwerenność ludu pracującego). Klasa robotnicza to siła napędowa procesów socjalistycznych, najbardziej rewolucyjna i uświadomiona klasa, stąd wola tej klasy miała zawsze priorytet, będąc wytyczną dla organów państwa. Z zasady państwa dyktatury proletariatu wynikało to, że jest ona wyrazicielem interesu ogólnonarodowego. Jak widać, podkreślano tylko rolę robotników, to oni byli decydującą, władczą grupą rewolucyjną, najbardziej uświadomioną i uprzywilejowaną nawet w stosunku do chłopów w państwie robotników i chłopów. Zapewne podejście takie wynikało z tego, że 70% rolników prowadziło samodzielne gospodarstwa.

oraz rolę wspólnego Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Naczelnego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (styczeń, rok 1983) jako podstawy art. 15. Również on powoływał się na doświadczenia społeczno-polityczne oraz kontynuowanie socjalistycznych przeobrażeń gwarantujących odnowę życia państwowego i społecznego.

Z kolei przemawiający jako ostatni poseł Mieczysław Stachura (Koło Posłów „Pax”) zauważył, iż potwierdzenie i umocnienie trwałości rodzinnej gospodarki chłopskiej jest potwierdzeniem jednego ze składników polskości, czyli ziemi. Zaznaczył on, że nowelizacja kończy niepewność co do tej formy własności. Powołując się na głosy środowisk wiejskich, wyraził przekonanie, że przyczyni się to do stabilizacji rolnictwa i pozostania młodych osób na wsi. Był on kolejnym mówcą, który zwrócił uwagę na ten problem – wprowadzenie zmian wymusiła więc pośrednio demografia. Świadczy to o tym, że mimo istnienia konstytucyjnych deklaracji rolnicy nie czuli ochrony ze strony państwa, a wręcz przeciwnie, nie byli pewni, czego mogą się spodziewać i to zarówno w perspektywie dłuższej, jak i krótkofalowej.

Ostatecznie Sejm uchwalił ustawę o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej kwalifikowaną większością głosów (w zasadzie jednomyślnie⁵¹). W pierwszej kolejności zaprezentował on (ideologiczne w gruncie rzeczy) podłoże nowelizacji konstytucji.

Artykuł 1 pkt 3 ustawy z dnia 20 lipca 1983 roku⁵² zmieniającej konstytucję wprowadzał nowe brzmienie art. 15 pkt 3, który od teraz obejmował opieką indywidualne gospodarstwa rolne, jednocześnie rozszerzając ich powiązania z socjalistyczną gospodarką narodową. Stanowił on, iż Polska Rzeczpospolita Ludowa w trosce o wyżywienie narodu otacza opieką indywidualne rodzinne gospodarstwa rolne pracujących chłopów, gwarantuje trwałość tych gospodarstw, udziela im pomocy w zwiększaniu produkcji i podwyższaniu poziomu techniczno-rolniczego, popiera rozwój samorządu rolniczego, a zwłaszcza kółek rolniczych i spółdzielni, popiera rozwój kooperacji i specjalizacji produkcji, rozszerza powiązania indywidualnych gospodarstw rolnych z socjalistyczną gospodarką narodową.

⁵¹ Za ustawą głosowało 368 posłów, przeciw 1 poseł, nikt nie wstrzymał się od głosu.

⁵² Ustawa z dnia 20 lipca 1983 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (t.j. Dz.U. 1983 nr 39, poz. 175).

Przepis ten nie zmienił bardzo swojej treści względem art. 15 w brzmieniu tekstu jednolitego z 16 lutego 1976 roku⁵³. Przede wszystkim zawężono nieco katalog rolników, którzy mieli być objęci ochroną. Dodano bowiem słowo „rodzinne” – indywidualne rodzinne gospodarstwa rolne. Zachowano przy tym zwrot „pracujących chłopów”. Należy to odczytywać łącznie jako ograniczenie praw i ochrony chłopów tylko do rolników prowadzących swoje gospodarstwa z pokolenia na pokolenie samodzielnie, nie wykorzystując pracy najemnej świadczonej przez innych rolników albo robotników rolnych. Stanowiło to więc istotne społecznie ograniczenie. Ustrojodawca dodał także wyrażenie „gwarantuje trwałość tych gospodarstw”. Miało to przekonać adresatów przepisu o objęciu ich ochroną. Pozostała część przepisu pozostała bez zmian. Były to więc zmiany w zasadzie kosmetyczne, biorąc pod uwagę to, że zasadniczy nacisk kładziono nie na relacje z państwem, ale na wzrost produktywności (zwiększanie produkcji i podwyższanie poziomu techniczno-rolniczego).

Co więcej, sfera „swobody” indywidualnych rolników i gospodarstw została zawężona poprzez deklarację popierania rozwoju spółdzielni, kooperacji i specjalizacji produkcji – w tym samym przepisie, obok deklaracji wzmocnienia pozycji prawnoustrojowej pewnej formy gospodarowania (ziemią), znalazła się deklaracja popierania rozwoju konkurencyjnej wobec niej formy. Ponadto, aż trzy (cztery) punkty art. 15 poświęcone były socjalistycznym formom gospodarki rolnej i metodom udzielania im pomocy i wsparcia⁵⁴. Sformułowanie, że Polska Rzeczpospolita Ludowa rozwija i umacnia Państwowe Gospodarstwa Rolne wyznaczało tu aktywną rolę państwa, zobowiązywało

⁵³ Art. 15 pkt 3 w brzmieniu do 1983 roku stanowił, iż Polska Rzeczpospolita Ludowa w trosce o wyżywienie narodu otacza opieką indywidualne gospodarstwa rolne pracujących chłopów, udziela im pomocy w zwiększaniu produkcji i podwyższaniu poziomu techniczno-rolniczego, popiera rozwój samorządu rolniczego, a zwłaszcza kółek rolniczych i ich spółdzielni, popiera rozwój kooperacji i specjalizacji produkcji, rozszerza powiązania indywidualnych gospodarstw rolnych z socjalistyczną gospodarką narodową.

⁵⁴ Polska Rzeczpospolita Ludowa (...) stwarza rolnictwu warunki zapewniające stały wzrost produkcji rolnej, sprzyjające socjalistycznym przeobrażeniom wsi oraz podniesieniu dobrobytu rolników (pkt 1), udziela poparcia i pomocy powstającym na zasadzie dobrowolności zespołowym gospodarstwom rolnym, a szczególnie rolniczym spółdzielniom produkcyjnym (pkt 4), rozwija i umacnia państwowe gospodarstwa rolne, stanowiące formę wysokowydajnej, socjalistycznej gospodarki w rolnictwie, wdrażające postęp techniczno-rolniczy i wpływające korzystnie na rozwój całego rolnictwa (pkt 5), dba o właściwe użytkowanie ziemi jako dobra ogólnonarodowego (pkt 2).

do podejmowania pewnych działań, natomiast obowiązki państwa wobec gospodarstw indywidualnych i rodzinnych miały charakter ogólny (nie konkretny) i pasywny, bierny. Zakres i sposób tej ochrony nadal miał bowiem być wyznaczany na zasadach określonych w ustawie. Stan taki utrzymywał się do końca istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i upadku poprzedniego ustroju.

Mimo więc teoretycznie położenia nacisku na wspieranie indywidualnych właścicieli ziemskich przepis ten wprowadzał w praktyce ograniczanie własności prywatnej i indywidualnej inicjatywy rolników w tym zakresie. Warto zwrócić uwagę, że stało się to już po wprowadzeniu (formalnym) do konstytucji instytucji Państwowego Gospodarstwa Rolnego. Również to, świadczyć może o właściwych akcentach, kładzionych przez państwo polskie w ówczesnym czasie.

3. Zakończenie

Podsumowując, analiza tekstu ustawy konstytucyjnej oraz wypowiedzi ówczesnych parlamentarzystów pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków dotyczących zarówno trybu prac, jak i rzeczywistych motywów uchwalenia ustawy oraz prawdziwych intencji ówczesnej władzy.

Pierwszym, na co warto zwrócić uwagę, jest to, że w czasie posiedzenia przewidziano wystąpienie tylko jednego posła z każdego ugrupowania politycznego. Argumentowali oni potrzebę wprowadzenia zmian i prezentowali jej założenia, nie poszukiwali jednak ewentualnych wad nowelizacji ani nie proponowali (na tym etapie) żadnych poprawek. Ograniczyli się oni do przedstawienia zalet tych zmian normatywnych i konieczności ich wprowadzenia, wyrażając przez to bardziej polityczną niż merytoryczną wolę uchwalenia ustawy. Nie stanowiło to zatem realnej debaty, a przynajmniej nie na tym etapie⁵⁵. Być może wynikało to z faktu, że zmiana ta dotyczyła rolnictwa, czyli newralgicznej gałęzi gospodarki narodowej. W tym kontekście każda zmiana normatywna, choć tylko teoretycznie polepszająca jego sytuację, zasługiwała na akceptację.

⁵⁵ Debaty w sensie szerokim jako formułowanie krytycznych refleksji, a nie w rozumieniu wąskim jako debaty nad projektami czynionej oficjalnie, zgodnie z trybem ustawodawczym na wcześniejszych etapach.

Po drugie, kompleks zmian ujętych w tej ustawie kładł również nacisk na sojusz robotniczo-chłopski, co widoczne było w wielu wypowiedziach. Obie te grupy społeczne miały razem umacniać ustrój socjalistyczny (czy też raczej komunistyczny). Zgodnie z obowiązującą wówczas doktryną marksistowską wiodącą rolę miała jednak odgrywać klasa robotnicza jako grupa bardziej „uświadomiona”. Musiało to oznaczać jej faworyzację.

W zasadzie w każdym z przemówień przebijał jako motyw przyjęcia nowelizacji zachodzące zmiany społeczne, dążenia i pragnienia ludności oraz istnienie dotychczas niekorzystnych warunków politycznych do ich realizacji. Ujawniał się bowiem dość wyraźny dysonans pomiędzy oczekiwaniami społecznymi a zastaną rzeczywistością. Niektórzy mówcy zwracali uwagę na to, że rolnicy wyrażali obawy o to, jak trwałe okażą się korzystne dla nich zmiany i podejście władz państwa – dotyczyło to zarówno wcześniejszych działań władz, jak i omawianej ustawy. Dlatego widzieli zabezpieczenie swoich (żywotnych) interesów właśnie w nowelizacji konstytucji. Politycy potwierdzali bowiem w trakcie swoich wystąpień występowanie praktycznego ograniczania indywidualnej inicjatywy w rolnictwie i stawianie im różnorodnych barier. Nowelizacja stanowiła z jednej strony odpowiedź na oczekiwania rolników, ale stanowić miała w istocie narzędzie służące uspokojeniu ich nastrojów i uzyskaniu poparcia rolników dla władzy.

Uprawniony wydaje się wniosek, że takim celem minimum było zapobiegnięcie prowadzeniu przez nich działalności „kontrrewolucyjnej”. Nowe przepisy nie naruszały bowiem podstaw panującego ustroju. Z jednej bowiem strony podniesieniu miała podlegać ranga indywidualnych gospodarstw rolnych, z drugiej zaś (choć nie zawsze wprost) zastrzegano, iż miało to się łączyć z zachowaniem zasadniczej konstrukcji systemu, a nawet (do pewnego stopnia) z jego ochroną przed indywidualnymi gospodarstwami rolnymi. Z wypowiedzi jednego z polityków można również wywieść wniosek, wedle którego z tej szczególnej ochrony korzystać mogą rolnicy niekorzystający z pracy najemnej. Po pierwsze, jest to kryterium całkowicie pozakonstytucyjne i pozaprawne (pozanormatywne). Po drugie, znowu otwiera to furtkę do podejmowania arbitralnych decyzji przez władzę. Należy to rozumieć w ten sposób, że o ochronie, jej udzieleniu i zakresie miała decydować praktyka działania organów administracyjnych (czy też szerzej państwowych) i partyjnych (obie te płaszczyzny się wówczas przenikały).

Gospodarstwa indywidualne miały także wyrównywać braki istniejące w gospodarce centralnie sterowanej poprzez wykorzystanie względnie większej produktywności indywidualnych gospodarstw rolnych. Gospodarka socjalistyczna okazała się bowiem niewydolna, a precyzyjniej rzecz ujmując niezdolna do powszechnego zapewnienia wszystkich podstawowych potrzeb człowieka. Polepszenie sytuacji zaopatrzeniowej mogło być propagandowo wykorzystywane i przedstawiane jako efekt przejęcia całkowitej kontroli (władzy) przez Wojskową Radę Ocalenia Narodowego i jako skutek powstrzymania „wichrzycieli” (opozycji).

Niewątpliwie, mając na względzie meandry polityki, planowane zwiększenie dostępności artykułów żywnościowych mogło poprawić nastroje społeczne i nastawienie obywateli do władzy (a być może nawet mogłoby to przyczynić się do zdobycia szerszego zaufania), które pogorszyły się na skutek pacyfikacji tegoż społeczeństwa przez tą samą władzę. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że do osiągnięcia takich efektów zmierzało utworzenie w tym samym czasie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego.

Wprowadzenie nowelizacji w żadnym razie nie oznaczało rezygnacji z dalekosiężnych planów. Władze Polski Ludowej co najmniej do początku lat osiemdziesiątych traktowały prywatną własność ziemi rolnej jako zło konieczne, które trzeba będzie zlikwidować – świadczą o tym zapisy kontaktów z władzami sowieckimi i czynione wówczas zapewnienia⁵⁶.

Bibliografia

Źródła

Poselski projekt ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – druk nr PRL /08/338 z dnia 12 lipca 1983 r. (VIII Kadencja – VI Sesja).

Protokół porozumienia zawartego przez Komisję Rządową i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy w dniu 31 sierpnia 1980 r. w Stoczni Gdańskiej, [w:] T. Mołdawa, *Konstytucje Polskie 1918–2008*, wyd. 2, Warszawa 2008.

⁵⁶ P. Fiedorczyk, op. cit., s. 141–142; A. Machnikowska, *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010, s. 495.

Protokół porozumienia zawartego dnia 18 lutego 1981 r. zawartego pomiędzy Komisją Rządową a Komitetem Strajkowym w Rzeszowie, działającym w imieniu Ogólnopolskiego Komitetu Założycielskiego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych oraz Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego NSZZ „Solidarność” w Rzeszowie przy udziale przedstawicieli Krajowej Komisji Porozumiewawczej NSZZ „Solidarność”.

Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych – druk nr 120 z dnia 3 grudnia 1981 r. (VIII Kadencja – III Sesja).

Sprawozdanie Komisji Prac Ustawodawczych o poselskim projekcie ustawy o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (druk nr 347) z dnia 15 lipca 1983 r.

Sprawozdanie stenograficzne z 38 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 14 lipca 1983 r.

Sprawozdanie stenograficzne z 39 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniach 20 i 21 lipca 1983 r.

Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 21 listopada 1980 r. w sprawie realizacji porozumień Rządu z załogami robotniczymi (M.P. nr 27, poz. 144).

Akty prawne

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz.U. 1952 nr 33, poz. 232).

Ustawa z dnia 10 lutego 1976 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (t.j. Dz.U. 1976 nr 5, poz. 29).

Ustawa z dnia 20 lipca 1983 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (t.j. Dz.U. 1983 nr 39, poz. 175).

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. 1964 nr 16, poz. 93, z późn. zm.).

Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz.U. 1982 nr 11, poz. 79, z późn. zm.).

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Prawo bankowe (t.j. Dz.U. 2023, poz. 180, z późn. zm.).

Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 1 marca 1957 r. Regulamin Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (M.P. 1957 nr 19, poz. 145).

Uchwała Rady Ministrów nr 107 z dnia 4 sierpnia 1978 r. w sprawie specjalizacji indywidualnych gospodarstw rolnych, zespołów rolników oraz kooperacji w rolnictwie (M.P. 1978 nr 30, poz. 108, z późn. zm.).

Orzecznictwo

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 maja 1989 r., K 2/88, OTK 1989, poz. 1.

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 października 1989 r., K 3/88, OTK 1989, poz. 2.

Literatura

- Bożyk Stanisław, *Etapy rozwoju współczesnego polskiego konstytucjonalizmu*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Stanisław Bożyk, Białystok 2014.
- Bużowicz Mateusz, *Ewolucja prawa własności w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia = Wrocławskie Studia Erazmiańskie: zeszyt naukowy studentów, doktorantów i pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego” 2016, z. X.
- Dawidowicz Anna, *Pojęcie „jednostka gospodarki uspołecznionej” a ustawodawstwo dotyczące reformy gospodarczej*, „Palestra” 1987, nr 31/5 (353).
- Fiedorczyk Piotr, *O potrzebie badań nad historią prawa Polski Ludowej*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 3, *Wiek XX i XXI*, red. M. Mazur, J. Pomorski, Warszawa – Lublin 2021.
- Holzer Jerzy, *Solidarność 1980–1981. Geneza i historia*, Warszawa 1990.
- Jamróż Lech, *Wybrane konstytucyjne prawa i wolności w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego w latach 1986–1997*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII.
- Kaźmierczyk Aneta, Michałowska Kinga, *Ewolucja prawa własności w okresie transformacji gospodarczych przełomu XX i XXI wieku*, „Zmiany prawodawstwa gospodarczego w okresie transformacji ustrojowej w Polsce (Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu)” 2014, nr 362.
- Kuisz Jarosław, *Charakter prawny porozumień sierpniowych 1980–1981*, Warszawa 2009.
- Machnikowska Anna, *Polityka finansowa wobec rolnictwa w Polsce Ludowej*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, Daniel Bogacz, Marek Tkaczuk, Szczecin 2006.
- Machnikowska Anna, *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010.
- Mazurek Małgorzata, *Polska Ludowa – typowa czy wyjątkowa*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 3: *Wiek XX i XXI*, red. Mariusz Mazur, Jan Pomorski, Warszawa–Lublin 2021.
- Pańko Walerian, *O prawie własności i jego współczesnych funkcjach*, Katowice 2016.
- Persak Krzysztof, „*Troskliwy opiekun i światły doradca Polski Ludowej*” – poprawki Józefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku, [w:] *PRL. Trwanie i zmiana*, red. Dariusz Stola, Marcin Zaremba, Warszawa 2003.
- Stelmachowski Andrzej, Zdziennicki Bohdan, *Prawo rolne*, Warszawa 1987.
- Szymaniak Adam, *Prawa obywatelskie w Konstytucjach z 1952 r. i 1997 r. Analiza porównawcza*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001, z. 3.
- Wasilkowski Jan (przewodniczący komitetu redakcyjnego), *Zagadnienia prawne konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały z Sesji Naukowej PAN 4–9 lipca 1953 r.*, t. I, Warszawa 1954.

Wasilkowski Jan (przewodniczący komitetu redakcyjnego), *Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały z Sesji Naukowej PAN z 4–9 lipca 1953 r.*, t. III, Warszawa 1954.

Netografia

Leszczyński Adam, *Łagodny liberał? Raczej stalinista. Dobry gospodarz? Jego PRL okazał się bublek*. Rozmowa z dr Marcinem Zarembką, „Gazeta Wyborcza”, 4.01.2013, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,13145556,bankrut-gierek.html>.

Senat Prawa i wolności obywatelskie w Polsce po 1918 r. w świetle rozwiązań konstytucyjnych – zarys historyczno-prawny, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/25/plik/ot-607.pdf>.

Założenie ustrojowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/zalozenia-ustrojowe-polskiej-rzeczypospolitej-ludowej>.

► STRESZCZENIE

Konstytucyjny status indywidualnych gospodarstw rolnych a stan wojenny

Na mocy art. 15 pkt 3 dodanego do konstytucji ustawą nowelizującą z 1983 roku opieką i troską ze strony państwa zostały objęte indywidualne gospodarstwa rolne. Prowadzona od końca II wojny światowej kolektywizacja okazała się bowiem nieskuteczna. Dotychczasowa praktyka powodowała natomiast ograniczenia indywidualnych gospodarstw rolnych pod względem prawnym i faktycznym. Rolnicy nie mieli w związku z tym poczucia stabilności i pewności. Ówczesne władze usiłowały „trafić” swoimi rozwiązaniami w te problemy, deklarując ich rozwiązanie. Szczególnie podkreślano przy tym rzekome realizowanie postulatów społeczeństwa.

Główny powód nowelizacji w zakresie rolnictwa stanowiła chęć ograniczenia znaczenia społecznego i politycznego organizacji rolników indywidualnych. Był to okres formalnego obowiązywania stanu wojennego i jego rygorów, wiążących się z likwidacją wszelkich niezależnych od władzy form życia społecznego. Wiązało się to z zamierzonym osiągnięciem wzrostu poparcia społecznego (poparcia rolników) dla władz. Jedną z metod do tego prowadzących było też utworzenie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego. Rolnicy w sojuszu z robotnikami mieli umacniać podstawy ustroju – socjalizmu. Wprowadzane zmiany nie stanowiły zatem modyfikacji podstaw istniejącego ustroju, a wręcz przeciwnie, zmiany normatywne i ich wykonywanie (realizowanie) nie mogły naruszać podstaw tego systemu. Ważny był też aspekt gospodarczy – chodziło o dalszy rozwój gospodarki rolnej i zabezpieczenie żywnościowe kraju.

► SUMMARY

Legal Status of Individual Farms and the Martial Law

By virtue of Article 15(3) added to the Constitution by the 1983 Amendment Act, individual farms were placed under the care and concern of the State. Collectivisation, which had been carried out since the end of the Second World War, had proved ineffective. The practice to date, however, resulted in legal and factual restrictions on individual farms. Farmers therefore had no sense of stability or security. The authorities at the time attempted to “hit the ground running” with their solutions to these problems. Particular emphasis was placed on the alleged implementation of the society’s demands.

The main reason for the amendments in the area of agriculture was the desire to limit the social and political significance of individual farmers’ organizations. This was the period when martial law and its rigours were formally in force, involving the liquidation of all forms of social life independent of the authorities. This was linked to the intended achievement of an increase in social support (farmers’ support) for the authorities. The formation of the Patriotic National Revival Movement was also one of the methods leading to this. The farmers, in alliance with the workers, were to strengthen the foundations of the system – socialism. The introduced changes, therefore, did not constitute a modification of the foundations of the existing system; on the contrary, normative changes and their implementation (execution), could not violate the foundations of that system. The economic aspect was also important – it was about further developing the agricultural economy and securing the country’s food supply.